

URBANIK TÍMEA

*Post mortem – Gondolatkísérletek*GYÁSZMUNKA ÉS ÍRÁSESEMÉNY OTTLIK GÉZA BUDÁJÁBAN¹

„Az irodalom hatalmas laboratórium,
amelyben gondolatkísérletek folynak.”²

A fenti mottó Ottlik prózáírását is jellemezheti, melyben az irodalom szintén a gondolatkísérletek terepe volt, ha nem is csupán a laboratórium, hanem még tágabban a matematika és valamelyest a fizika területének metaforáival kifejezve. E gondolatkísérletek és – próbák egyik legerőteljesebb, mert a végpontokra kérdező formája, az utolsó mű, a *Buda* című poszthumusz regény. Olvasatomban a *Buda* kérdéshorizontja a létezés mibenlétének kérdését és ezzel párhuzamosan az elmúlással való sokféle találkozás és viszony történeteit, feldolgozáspróbáit tartalmazza. Az alapkérdés mégis a *Valencia-rejtély*ben fogalmazódik meg a legpontosabban: „Hogy van-e olyasmi itt, ami nem hipotetikus – aminek a létezése biztosabb, mint ezé a feltevésekből álló instabil világegyetemé – s megmarad-e?”³

Annak a helyzetnek, amelyből a regény indul és a narrátor pozícióját is meghatározza, a legfőbb jelzője a porhanyósság: „Azt álmodtam nemrég, hogy megyek valahol a körúton, át az Oktogonon, lágy, szelíd késő délután van, és észreveszem, hogy gyönyörű a város, csupa szín. Pedig szomorúság van bennem, tudom, hogy holnap meg kell halnom, és semmit sem tehetünk ellene. Szomorú, hiába. A házak, a fák, járókelők, Andrassy út: még soha ilyen porhanyós nem volt a késő-délutáni óra. Szelíd volt. Érett. Nem fájt. Érdekes, fájni kellett volna, és nem fájt. Gyengéd volt a levegő, az Oktogon, minden. Gyengéd? Porhanyós? Nem, nem tudok más szót rá – érett volt.” (9.)⁴ A porhanyósság az érettség szinonimájaként szerepel, s az érettség egy magasabb fokát szimbolizálja, a szétesés, az elmúlás előtti pillanatot, „a késő délutáni óra érettségét” (11.). Ez az elmúlás, s akár saját halál előtti pillanat a regény meghatározó szólama, mely olyan retorikai és önmegértési struktúrákat mozgósít, melyekben az összegzés, a tabló és látképészítés, a tisztázás és megértés igénye sok ponton összekapcsolódik a gyászmunka folyamatával is. Az Oktogonhoz kapcsolódó álomjelenet regénybeli értelmezésének konklúziója a következő: „Ami

¹ Köszönettel tartozom a konferencián elhangzott előadás hozzászólásaiért, különösen Sággy Miklós, Korda Eszter és Horkay Hörcher Ferenc megjegyzéseiért, melyek nagyban hozzájárultak az előadás írott formában való továbbgondolásához.

² Paul Ricoeur: *Soi-même comme un autre*. Seuil, Párizs, 1990. 176. Idézi Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés*. Atlantisz, Budapest, 2007. 297.

³ Ottlik Géza: *Valencia-rejtély*. In: Ottlik Géza: *Hajónapló*. Magvető, 2005. 114.

⁴ A szövegben jelölt oldalszámok a Buda következő kiadására vonatkoznak: Ottlik Géza: *Buda*. Európa, 1997.

biztosan van, mondja Medve, az az érzés. Ennyire biztosan már semmi egyéb nincs. A világ, a többi ember megléte hipotétikus, vélelem, feltevés, amit elegendő számú próbálgatással valószínűsíteni tudsz. Elfogadod meglévőnek, minthogy mást nem tudsz csinálni, de jobb, ha nem felejtet el, hogy csak az érzés nem hipotétikus, biztosan csak az van.” (11.) A *Valencia-rejtély*ben a déli harangszóhoz kapcsolódó „nem mérhető érzelmi tartalom” az, amely hasonló formában megneveződik, s melynek a megmaradása, éppen nem anyagi volta miatt Cholnoky egyik előfeltevése. A *Buda* tovább dolgozik az érzés körülményeivel: újra Medvét idézve szerepel a következő tézis: „Az érzés pontatlan.”, sőt „Minél biztosabban van, annál pontatlanabb. Minél jobban pontosítjuk, annál kevésbé mondhatjuk rá, hogy van.” (12.)

A dolgozat alcímének pontosítását mégis el kell végeznem: gyászmunka – írásesemény, talán pontosabb volna, ha gyászeseményt és írásmunkát írtam volna, de legpontosabb a két megfogalmazás együttese lenne, amelyben a gyász egyaránt esemény és munka, ugyanígy az írás is. Aktivitás és passzivitás vagy ráhagyatkozás együttesen kell mindkettőhöz.

A *Buda* az Ottlik életmű recepciójában a talán legproblematikusabb és legszélsőségesebb megnyilatkozásokat eredményező mű. A meg nem értés e regény kapcsán merül fel legmarkánsabban. Írásom egy olyan *Buda* olvasat javaslatának körvonalait rajzolja fel, mely gyászmunkaként és gyászeseményként olvassa a *Budát*, mely olvasási kódot és módot az első találkozástól relevánsnak tartok, az újraolvasás tapasztalata pedig csak megerősített benne. Időközben megjelent Jakus Ildikó és Hévízi Ottó közös könyve az *Ottlik-veduta*⁵, melyben azt gondoltam, ez a fajta olvasat is megfelelő helyre kerül, de az élethelyzet hasonlósága, a társ elvesztése, az elhallgatásra és a téma érintésére adott inkább lehetőséget a monolocale-ban élő itt maradónak. Jakus Ildikó Ottlikről publikált írásainak és kéziratainak, vázlatainak megléte, egyszóval hagyatéka az Ottlik által oly kedvelt „talált” kézirat játéka, megértésének és önmegértésének adott helyet a vedutában, melyben így valóban egy, a gyászt és az Ottlik-életművet leképező, de talán inkább körbeíró, látképet rajzoló munkának, eseménynek lehetünk tanúi.

A *Buda* főként három alakhoz (Bébéhez, Medvéhez és Lexihez) kapcsolódó emlékező és értelmező narrációjában a halálhoz való viszonyok fontos helyet foglalnak el. Egyrészt az élettörténet részei a különböző életkorokban elveszített hozzátartozók, másrészt a halálhoz való viszony alakulásának történetei is egyben. Bébénél Szabó Ferike az első halott, a leírás retorikájának ellentétező jellege is jól jelzi a halálhoz viszonyulás problémás voltát:

„Amikor Szabó Ferike, a kecskeméti Matild néném négy nagy fia közül a legkisebbik, egy svájci gyógyintézetben meghalt, tudomásul vettem, nem nagyon bántam. Ilyen részvétlen az ember.

Ez azonban nem igaz. [...] a helyzet az volt, hogy ellenkezőleg, nem vettem tudomásul a halálát. Eszembe sem jutott búsulni utána. Nyugodtan vártam tovább Ferikét, majd jön haza, és rajzolunk; megtanít biciklizni, arról is szó volt.” (32.)

Ugyanebben a fejezetben szerepelnek Medve halállal kapcsolatos benyomásai is. Míg Bébénél a halál másé és tudomásul sem veszi, Medvét egy kis betegségen keresztül megérinti a saját halálának a gondolata, bele kerül a képbe. „bejött a képbe a saját halála”

⁵ Jakus Ildikó – Hévízi Ottó: *Ottlik-veduta*. Kalligram, Pozsony, 2004.

ahogy a regényben áll. Ez a gondolat, kép kerül bővebb kifejtésre Medve nagyításában, melyben az 'ingyenmozi' néző-szereplő elmélete megfogalmazódik.

„Nézőként belepottyantál szereplőnek az ingyen mozi, többi, hozzád hasonlóknak feltételezett ember közé. [...] Néző-szereplő amalgámnak, itt a segítségükre van szükséged az élethez, tény. Az élethez, igen, máshoz nem okvetlenül. A halálhoz nem. Halál van, ez a helyzet.

Nem, éppen nem ez a helyzet. Álljunk meg. Itt most megállunk. Fél hat. Éppenséggel az a helyzet, hogy nincs halál, csak a szereplő részednek. Mozdulatlanság van. Fák vannak.” (45.)

Medve ingyen mozi elmélete úgy tűnik, a halál problémáját is megoldja: a saját halálát, s vajon a másét? Medve haláleseményei épp időben visszafelé mesélődnek el, előbb a nagymama halála, korábban Dávid Lulu szép fiatal mamája, még korábban Medve apja hal meg. Medve nagymamája még évek múlva is hazavárja a fiát. Bébénél Éva, az anya számára sosem feldolgozható Bébé apjának halála. Az el- és túlhallgatással jelenítődik meg leginkább a gyásza.

Lexi, aki egy új, enigmatikus szereplője a *Budának* (az *Iskolához* képest új) a narrátor-ikreknek Bébének és Medvének az ellenpólusa „a bensőségessé tett személytelenség fiatal istensége”⁶ – ahogy Forgách András írja róla. Míg Bébének és Medvének minden aranytartaléka a család, ő árva, s valójában nincs hova hazamennie. A Lexihez kapcsolódó haláltörténetek a leghozzáférhetlenebbek. Árvaként egyetlen hozzátartozója van csupán a nagybátyja, Emil, aki Kornél egyik karácsonyi látogatásakor hal meg. Lexi pedig ott marad az ünnepek alatt egyedül a sokszobás lakásban, még a szilvesztert is ott tölti. Mikor ezt a fiúk kiszedik belőle, megértenek valamit mindannyian és Lexi megkapja a legnagyobb elismerést kifejező „Marha ember!” jelzőt. Az ő gyásza a legszívesebben az ottmaradást is elhallgató artikulálhatatlanság.

A halálesemények legnagyobb jelentősége Bébé életében van, s rajta keresztül a halálhoz való viszonyulások és a gyász különböző fázisai is megjelennek. Ő az, aki Medve Lexiről írott kéziratát olvassa, kiegészíti, értelmezi, s közben részben a gyászeseményeken és -munkákon keresztül az emlékezés révén felépül egy élettörténet. Közben – ahogy Paul de Man idézi Derrida az igazi gyászról szólva: „A legtöbb, amit tehet, hogy számol a meg nem értés veszélyével, és számba veszi a nyelv hatalmában álló nem-antropomorfikus, nem-elégikus, nem-ünnepi, nem-lírai, nem-költői, azaz prózai vagy még inkább *történeti* beszédmódokat.”⁷ S valóban, ha helyenként el is indul a szöveg a lírai, elégikus irányba, mégis marad a prózai és rögzíthetlenségében is történeti beszédmódon belül, a nagyrészt a gyász létrehozta emlékezésszalakat, gubancokat bogozva, bonyolítva.

A *Buda* alaphelyzeteként is értelmezhető Bébé álma az Oktogonon, melyben a saját halálának gondolatával szembesül. A halála előtti nap egy számvetésszerű alapszituáció létrehozója, melyben az emlékezés, a létezés kérdései nagyobb súllyal esnek latba. Derrida a Paul de Manra emlékező előadásában így fogalmaz: „Az emlékezéssel kezdődünk a magunk számára, a *lehetséges gyász* emlékéen jutunk el önmagunkhoz.”⁸

⁶ Forgách András: *Hilbert Kornél („Lexi”) a világirodalomban*. Jelenkor, 1994. 7./8. 633–638.

⁷ Derrida, Jacques: *Mémoires. Paul de Man számára*. ford.: Simon Vanda, Józsoveg Könyvek. 1998. 50.

⁸ I. m. 54.

Az a fontos különbség, mely elválasztja az emlékező élettörténet-írást a gyász által létrehozott beszédétől, az éppen az a másfajta logika mentén való szerveződés, mely nem az élettények történeté mesélésére irányul, hanem az élettények lehetetlenségeinek, elsősorban a halálnak az elfogadására. „A lehetetlen lehetségessége irányítja a gyász teljes retorikáját és írja le az emlékezet lényegét.”⁹ – írja Derrida. Ottlik metaforája erre a színes gubanc, melyet a hiányok hoznak létre, a gyászesemények, s amely folyamatosan összeáll és esik szét. Egy másik szinten maga a regény is ezt, a gyász által strukturált logikát jeleníti meg. A folyamatosság helyett a folyamatos újrakezdés kísérletei válnak olvashatóvá a megszokottság állandó tapasztalatával.

Ezzel szemben a folyamatosság, mely az emlékezés által is megjelenhet az ismétlésekre utalt, mely az újra átélés révén a múltnak és a jelennek a záloga is a regényben: „A dolgok másodsorra kezdődnek. Azzal, hogy megisméltődnek – hogy újra látod, megint hallod ugyanazt. Az előszörrel nincsenek meg igazán. Ezt korán tapasztalja az ember. Ami nincs másodsor, nehezen fogadható el” Majd példák sora következik, melynek a végén a másik hiányára adott újabb hipotézisként a következő fogalmazódik meg: „meghal anyád, akivel harmincöt évig éltél együtt: akkor világos lesz, hogy ezt még egyszer le kell majd élnetek: ez a harmincöt év valóság volt, hiszel benne – mint a negyvenkettőben –, kell hogy legyen egy másodsorja.” (297.) Az ismétlődés egy másik típusaként az események életténnyé válásához szükséges megosztás és elmondás hangsúlyozódik újra a halálhoz, a másik hiányához kapcsolódóan:

„1977-ben nem hiányzott neked (égetően) Szeredy Dani, mert el tudtad mesélni Mártának Helsingőrt és Belloni Gyulát. De 83-ban már hiányzott. Szükséged lett volna rá, hogy elmondhasd ezeket az urológiai éjszakáidat. Márta halála után nem maradt senki, akivel megoszthatod a bajt vagy örömet, a fontosat vagy érdekeset, ami még történik veled, hogy az életed összetevő részévé váljon.” (239.)

A legárnyaltabb, legtöbb állomást tartalmazó gyásztörténet Bébéhez és rajta keresztül az anyjához és feleségéhez, Mártához kapcsolódik, ahol a különböző stádiumok a megérteni próbálás és elfogadás, a hiánnyal való továbbélés kialakításának kísérleteit is jelzik.

A gyász négy egymást követő stádiumát különbözteti meg Verena Kast: 1. az elutasítás; 2. a felszakadó érzelmek; 3. a keresés és az elválás; 4. az önmagunkhoz és a világhoz fűződő új viszony kialakítása. Egy másik felosztásban Judy Tatelbaum három szakasról beszél: 1. a döbbenet, 2. a szenvedés és az összeomlás, 3. az utóhatások és életünk újjászervezése.¹⁰

Bébénél ezek a stádiumok mind megtalálhatók. Márta halálával kapcsolatban ezt írja: „Engem váratlanul ért és letaglózott, mint szarvasmarhát a vágóhídon.” (332.) A nem-értést kifejező döbbenet is halálesetek kapcsán szerepel nagyrészt, mint amilyen Lexi Emil bátyjának hirtelen halála vagy Bébé édesapjának emléke a tengeri-kagyló előkerülésével. A gyásztörténet teljes körű rekonstrukciójára, s a regényben elfoglalt strukturális szerepére most nem térek ki részletesen, csupán még néhány állomást emelek ki.

A gyászfeldolgozás egyik lehetséges módja az interiorizáció, a másik belsővé tétele, mely a feldolgozás egyik lehetséges állomása is. Bébé mondja az anyjáról „Tizenöt éve hogy meghalt, s nincs rá szüksége, hogy eszembe jusson – mert azóta benne van a látásomban.”

⁹ Uo.

¹⁰ Verena Kast: *A gyász. Egy lelki folyamat stádiumai és esélyei.* ford.: Mérei Vera, T-Twins Kiadó, 1995.; *Gyász.* szerk.: Pilling János, Medicina, 2003.

(190.) Tehát részben sikerül, sikerülhet ez a belsővé tétel, különösen egy hozzátartozó esetében, de amennyiben nem sikerül, tehát ahogy Derrida fogalmaz: – „a kudarc sikerül: az elvetélt interiorizáció egyben a másikkal másikként való tisztelete.”¹¹ Bébé számára ez az aspektus is az anyjával kapcsolatban jelenik meg: „(A halottait összerakhatja az ember – Szeredyt, anyámat, Júliát. Sok mindenből, ami él benned és megmarad a fizikai megszűnésük után is. Csak egy van, ami biztosan nem marad meg: a kiszámíthatatlanságuk.” (239.) másutt „A halottaink egy dologban különböznek biztosan az élőkől: nem lehetnek többé kiszámíthatatlanok. Éva negyven évvel a halála után lepott meg a legváratlanabban.” (255.) „Hívatlanul jött. Kéretlenül közölte: »Jól van, Bébé. Nem esünk kétségbe, fiam.«” (261.) Ez a biztatás nagyon hasonlít a „makulátlan paradoxonok”-ból álló és Bébé életében anyaszerepet is felvállaló Lexi mondatára: „Ne add fel, Bébé”

A Bébé-féle gyász munka legtöbb hipotézise Mártához kapcsolódik, s főként a gyász munka utolsó szakaszára, az élet újrászervezésére irányul, miközben – ahogy a regény is – egyfajta visszabontással építkezik, ahogy Jakus Ildikó fogalmaz.¹² A Márta nélkül eltöltött idő egy új időszámítást is jelent. Ehhez a múltó és múlásában rögzítendő időhöz a naplóforma, a feljegyzések kapcsolódnak:

„Február 9–10, éjszaka, 1982.

Két és fél éve – (lesz március 25-én) – hogy irkálom ezeket a papírfecniket – (nem mindennap) –, ha valami miatt meg akarom jegyezni a dátumot. A mait okvetlenül. Febr. 9–10.

Éjfél után, tanakodva a munkámon már vagy másfél órája, kimentem, a konyha felé indulva, a hallban, Márta fényképét, ami régen anyáméknál lógott, talán a szemem sarkából megpillantva, hirtelen rávilágított bennem valami, hogy rendben van. Ő átmenetileg most nincs itthon, dolga van, ez a szabály, én csak csináljam addig is, s majd aztán, majd ő is meglátja, ahogy lesz, de egyelőre ez a platform. Vele is rendben van így, ez az ábra.” (334.)

Ezek a rögzítések a gyásztörténet egy-egy fontosabb állomásához, új hipotézis létrehozásához kapcsolódnak. Az idézett feltevés épp a halál visszafordíthatatlan, végleges jellegét próbálja feloldani. („Először nem éreztem Márta halálát végleges dolognak.” 335.) Majd a továbbgondolása a fenti lehetőségnek újra a paradox logika mentén így szól:

„Rémlett, hogy itt valami nem vág egybe. Ha Márta nincs már meg, én pedig jövők-megyek a lakásban és hiánytalanul megvagyok: ebből az egyik nem lehet igaz. Vagy én vagyok csalóka látszat, vagy Márta halála volt pusztán hiedelem. [...] csak közösen hiányozhatunk az ábrából, vagy közösen lehetünk csak meg benne.” (335.)

Medve geológia fogalmakkal dolgozó platform és allúvium elmélete feloldja az ellentmondást:

„Medve platformnak hívta a talajt, amin élsz: a lelked mélyén eddig lerakódott sokféle hordalékot. Azt a legelső szintjét pedig, amit a tekintetteddel még elérhetsz, allúviumnak nevezte.

[...]

Márta kiszállt az ingyen moziból. Te, Bébé, ott maradv, kisebb, kipróbált kompromisszummal, azon a talajon festheted volna tovább a képeidet. Márta hiányát azonban az

¹¹ Derrida, Jacques: *Mémoires. Paul de Man számára.* 55.

¹² Jakus Ildikó – Hévizi Ottó: *Ottlik-veduta.* 224.

allúvium nem tűrte. Megszüntette. Feshetsz tovább Bébé, a kisebb engedmény nélkül, nyugalommal a katasztrófában, Márta megvan.” (335–336.)

Másutt épp e felvetés hipotetikus volta lepleződik le: „Márta létezése a te feltevésed volt.” (264.) Látható, hogy a gyász, hogyan lazítja fel a struktúrákat, hogyan ad helyet az érthetetlennek és értelmezhetetlennek miközben az értelmezés- és elfogadás-kísérletek mögötti artikulálhatatlanságból építkeznek. Ottlik sokat idézett mondatai „A regény a hallgatás szövetéből készül, nem a beszéd fonalából.”¹³ illetve, hogy „A regényt már csak a hallgatás előzi meg.”¹⁴ a *Buda* esetében is igaznak bizonyulnak.

Márta nagyon kevés, ám annál hangsúlyosabb szót kap a regényben. Egyik naplórészlete, melyet Medve átvesz a Hilbert kéziratba, s melyet Bébé olvas, egy újabb elméletet, hipotézist állít fel a regényben az élet négy síkjának képével. Az első a hétköznapi vagy reális sík, a második a romantikus vagy boldogság-sík, harmadik a félelem- vagy veszély-sík „Adóhivatal, gégerák, népi demokrácia, közelállók halála tartozik ide – minden félelem” (350.), a negyedik vagy „végső sík, az érthetetlen, az én halálom síkja. Ott minden elveszti a fontosságát: kincs, hír, gyönyör, félelmek – minden-minden.” A *Buda* Bébé álmával az Oktogonon ezen a negyedik síkot kezd el építkezni visszafelé előre.

Márta halálával nem csak elvesz, hanem keletkezik is valami. „– Ez szerelem, Bébé – mondta a szigorú költő röviden.

Nem gyász, nem halál, nem örök búcsú: hülye szív, mit tévesztesz el? Csak az összetartozásokat, vagy a nem-tudni-micsodátok most nagy szerelemmé zsugorodott.” (333–334.) Tehát megdől a Mártával közös hipotézis, hogy az ő szerelmük nem is szerelem. Jó példa ez arra is, hogyan történik az, hogy „a gyászoló emlékezet alakzata pedig egyfajta (lehetséges és lehetetlen) metonímiává válik, ahol a rész az egésznek és a meghaladott egésznel *többnek* felel meg.”¹⁵

A másik halálával való szembenezésben a reális síkon kívül nincs igazi segítség, minden hipotézis szinte csak a megfogalmazódás idejéig működőképes. Bébé szó szerint magára marad, csak a gondolati utakkal próbálkozik, nem nyúl semmiféle kulturálisan kódolt segítség, értelmezés, szertartás felé. A gyász nagy része a maga elbeszélhetetlen módján, jelzészzerűen és fragmentáltan van jelen. A kávéfőzés magánya, s megtörténtének számolása, a napok, hónapok, évek számon tartása mellett, a feltevések, kijelentések újraszámolása, a folytonos rákérdezés a már megszerzett igazságokra a *Veduta* társszerzőinek Ottlikot követő módszere is. A gyász folyamatos, állandóan alakuló jellege, lezárhatatlansága, a folytonos keletkezésben lét, Ottlik regényelméleti gondolataiban is szerepel.

A gyással kapcsolatban az egyetlen kulturális utalás Ottlik egyik *Budáról* szóló esszéjében szerepel: „Buda. Elkezdtem építeni 33 sort. Mert nekem folyton összedűlt. Amit éjjel raktam, reggelre leomlott. Magas Déva vára. Aki hozzám tartozott, most keverjem a hamuját a malteromba?”¹⁶ E Kőműves Kelemen balladájára való utalásban talán nem is annyira az áldozat-motívum, hanem a hozzá tartozás múlt ideje, a hiány mint alkotó és összetartó erő a legszilárdabb.

¹³ Ottlik Géza: *A regényről*. In: Ottlik Géza: *Próza*. Magvető, 1980. 184.

¹⁴ I. m. 185.

¹⁵ Derrida, Jacques: *Mémoires. Paul de Man számára*. 57.

¹⁶ Ottlik Géza: *Miért Buda?* In: *Hajónapló*. 97.

A versenyek utáni megbeszélés elnevezése is beszédes a regényben: Post Mortem. Ezek azok az összegző, feldolgozó, levezető jellegű beszélgetések, amelyek mindenki számára olyan fontosak kivéve Lexit, akinek nem fontos a saját élete sem. Mintha Lexi egész figurája ennek a hipotézisnek a megtestesítője lenne. A *Buda* elbeszélőinek alaphelyzetét nagyban meghatározza az a közötlenség, melyben léteznek, s mellyel folyamatosan szembe-sülni kénytelenek: szeretteik halála után és saját haláluk előtt. Ez az együttesen jelenlévő utániség és előttiség hordozhatja az ottliki gondolatkísérletek végsőkéig fokozott feszültségét, melynek keretében az egyedüli túlélők, az érzések formát kapnak.

*Az Iskola étterme egy korabeli képeslapon
(ez a gyönyörű „tér” ma is ugyanebben a funkciójában működik)*